

Katarzyna Marciniak-Paprocka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Kształcenie osób niepełnosprawnych w Holandii

Teaching of disabled people in the Netherlands

Sterszczenie: W prezentowanym artykule zamieszczone zostały informacje na temat kształcenia osób niepełnosprawnych w Holandii. Zgodnie z polityką oświatową tego kraju, istnieją dwie ścieżki pracy z uczniem niepełnosprawnym. Nauczanie dziecka w szkole specjalnej stosowane jest w przypadkach koniecznych, natomiast zawsze, kiedy jest to możliwe, powinno odbywać się w szkole z rówieśnikami pełnosprawnymi. Początki kształcenia specjalnego w Holandii sięgają XVII wieku.

Słowa kluczowe: edukacja włączająca, Holandia, kształcenie osób niepełnosprawnych

Abstract: This paper presents the analysis about learning disabled people in the Netherlands. According to the educational policy of the country, there are two paths work with students with disabilities. Teaching a child with disability in a special school is used when necessary, always when possible should teach it at school with non-disabled peers. Beginnings of special education in the Netherlands dates back to the seventeenth century.

Key words: inclusive education, Netherlands, teaching disabled people

Przemiany w edukacji osób niepełnosprawnych w Holandii

W literaturze podkreśla się, że system kształcenia osób niepełnosprawnych w Holandii jest wysoko segregacyjny, a współczynnik uczniów uczęszczających do szkół specjalnych jest jednym z najwyższych. Organizacja systemu ma swoje podstawy w długoletniej tradycji historycznej.

W 1790 roku w Groningen otwarto instytut dla głuchych, a następnie w Amsterdamie – placówkę dla niewidomych. Szkoły dla uczniów z niepełno-

sprawnością intelektualną zaczęły powstawać dopiero pod koniec XIX wieku. Ustawa z 1901 roku, ustanawiała obowiązek szkolny dla każdego dziecka do 12 roku życia, ze szczególnym uwzględnieniem zasad prowadzenia szkół dla dzieci z niepełnosprawnością intelektualną oraz uszkodzeniem wzroku i słuchu, natomiast trzydzieści lat później regulacje prawne objęły również edukację dzieci głęboko upośledzonych oraz z niepełnosprawnością fizyczną¹. W okresie II wojny światowej nastąpiło zahamowanie w rozwoju kształcenia specjalnego, a zmiana nastąpiła w 1949 roku, kiedy uchwalono ustawę, pozwalającą na tworzenie kolejnych typów szkół specjalnych – z uwzględnieniem wszelkich typów szczególnych potrzeb edukacyjnych uczniów. Zasadnicze zmiany wprowadziła kolejna ustawa z 1967 roku, w myśl której wczesną specjalistyczną pomocą objęto dzieci niepełnosprawne w wieku od 3-4 lat do 6-7, czyli w wieku przedszkolnym, oraz rozwój szkół specjalnych na poziomie ponadpodstawowym. Wprowadzanie nowymi ustawami kolejnych typów szkolnictwa specjalnego spowodowane było medycznym podejściem do istoty niepełnosprawności. Efektem tych działań w latach 60. XX w. było istnienie 20 typów szkół specjalnych. W latach 80. podjęto dyskusję na temat struktury i sieci szkół specjalnych – w 1985 roku wprowadzono ustawę, na mocy której ograniczono do 15 rodzaje szkół. Były to:

1. Szkoły dla dzieci z trudnościami w uczeniu się
2. Szkoły dla dzieci upośledzonych umysłowo
3. Szkoły dla dzieci z zaburzeniami rozwoju i zachowania
4. Szkoły dla dzieci głuchych
5. Szkoły dla dzieci niedosłyszających
6. Szkoły dla dzieci z poważnymi zaburzeniami mowy
7. Szkoły dla dzieci niewidomych
8. Szkoły dla dzieci niedowidzących
9. Szkoły dla dzieci niepełnosprawnych fizycznie
10. Szkoły przyszpitalne
11. Ośrodki dla dzieci przewlekle chorych
12. Ośrodki dla głęboko niedostosowanych

¹ Zob. K. Wawrzynkowska, *Holandia i Polska – nierówne szanse edukacyjne? Analiza systemów kształcenia specjalnego*, [w:] *Nierówność szans edukacyjnych. Przyczyny, skutki, koncepcje zmian*, red. nauk. W. Żlobicki, B. Maj, Wyd. Impuls, Kraków 2012, s. 162.

13. Ośrodki dla dzieci ze sprzężonymi upośledzeniami
14. Ośrodki szkolne i pedagogiczne, ogniska wychowawcze dla dzieci z trudnościami w uczeniu się i zachowaniu
15. Ośrodki dla dzieci głęboko upośledzonych².

Dalsze zmiany wprowadzono w 1990 roku, impulsem do nich stał się dokument rządowy pod nazwą „Razem do szkoły”. Celem tego projektu było zmniejszenie liczby szkół specjalnych oraz zintensyfikowanie działań integracyjnych. Zgodnie z zaleceniami ze szkół podstawowych i specjalnych utworzone zostały zespoły regionalne o jednakowych zasadach finansowania. Podjęte zostały plany zreformowania kształcenia specjalnego na poziomie szkoły średniej, tak aby realnie przygotowała ona do podjęcia pracy na otwartym rynku. Ważną zmianą proponowaną w wymienionym dokumencie było inne finansowanie kształcenia. Po wprowadzeniu programu „Razem do szkoły” pieniądze miały „iść za dzieckiem”, bez względu na specyfikę szkoły, którą wybiorą rodzice³.

W projekcie zaproponowano trzy formy integracji. Superwizje, zwane inaczej nauczaniem ambulatoryjnym, stosowane były u uczniów przechodzących z systemu kształcenia specjalnego do masowego. Wsparciem zarówno dla ucznia, jak i nauczyciela szkoły masowej miał być nauczyciel wspomagający ze szkoły specjalnej, służący swoją wiedzą i doświadczeniem w pracy z dzieckiem. Pomoc taka nie mogła trwać jednak dłużej niż trzy lata, mogła też zakończyć się szybciej, w zależności od postępów w pracy z uczniem. Dużą wagę przykładano do kształcenia nauczycieli, w szkołach masowych organizowane były szkolenia mające na celu przygotowanie do pracy z uczniem niepełnosprawnym⁴.

Światowe trendy w zakresie kształcenia integracyjnego oraz zalecenia ekspertów Rady Europy, które były przeciwieństwem segregacji, a także wymieniony wyżej dokument rządowy „Razem do szkoły”, spowodowały w Holandii podniesienie świadomości społeczeństwa i skutkowały zakazem

² Zob. A. Bujanowska, *Rozwój szkolnictwa specjalnego w Holandii*, [w:] „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, Tom XX, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2002.

³ Zob. A. Firkowska-Mankiewicz, *Integracja szkolna dzieci niepełnosprawnych w krajach Unii Europejskiej w latach 1992-1997*, „Edukacja włączająca” - <http://www.fio.interklasa.pl/ew/int.htm>.

⁴ Zob. K. Wawrzynkowska, *Holandia i Polska – nierówne szanse edukacyjne? Analiza systemów kształcenia specjalnego*, [w:] *Nierówność szans edukacyjnych. Przyczyny, skutki, koncepcje zmian*, red. nauk. W. Żłobicki, B. Maj, Wyd. Impuls, Kraków 2012, s. 168.

tworzenia nowych szkół specjalnych. Pozwoliło to na podjęcie przez Ministerstwo Edukacji Holandii szeregu działań mających na celu przystosowanie masowych szkół do przyjęcia uczniów niepełnosprawnych, zarówno pod względem organizacji placówki, jak i przygotowania kadry dydaktycznej⁵.

Rok 2003 wniósł szereg zmian, uchwalono ustawę, która wprowadzała konsorcja podzielone na cztery grupy:

I – edukacja dla niewidomych

II – szkoły dla uczniów z uszkodzeniami słuchu lub trudnościami komunikacyjnymi,

III – edukacja dla osób niepełnosprawnych ruchowo, niepełnosprawnych intelektualnie i z niepełnosprawnościami sprzężonymi,

IV – dla uczniów z zaburzeniami zachowania i przewlekle chorych⁶.

Efektem przeprowadzonej zmiany ustawowej było zapewnienie, że *Każda szkoła państwowa czy prywatna, która przyjmie dziecko niepełnosprawne, otrzymuje pewną kwotę pieniędzy na przygotowanie się do pełnienia tej roli*⁷. Zmiany w systemie ustawodawstwa i mentalności wychowawców spowodowały w Holandii odejście od paradygmatu psychologiczno-medycznego na rzecz paradygmatu, którego celem jest nastawienie na integrację i kształcenie osób niepełnosprawnych⁸.

Funkcjonowanie ucznia w szkolnictwie specjalnym w Holandii

Praca z dzieckiem niepełnosprawnym w Holandii rozpoczyna się bardzo wcześnie, bo już w 4 roku życia dziecka. Zgodnie z wymogami praw-

⁵ Zob. S. Przybylski, *Kształcenie dzieci niepełnosprawnych w systemie integracyjnym na terenie Holandii*, [w:] *Indywidualne kształcenie niewidomych i słabowidzących dzieci. Możliwości i ograniczenia*, G. Walczak (red.), Wydawnictwo WSPS, Warszawa 1994, s. 27-28.

⁶ Zob. K. Wawrzynkowska, *Holandia i Polska – nierówne szanse edukacyjne? Analiza systemów kształcenia specjalnego*, [w:] *Nierówność szans edukacyjnych. Przyczyny, skutki, koncepcje zmian*, red. nauk. W. Żłobicki, B. Maj, Wyd. Impuls, Kraków 2012, s. 165.

⁷ *Niepełnosprawni uczniowie na świecie* [w:] „Dyrektor Szkoły”, nr 1 - styczeń 2004, s. 47.

⁸ A. Zamkowska, *Systemy kształcenia integracyjnego w wybranych krajach Unii Europejskiej*, Wyd. Politechniki Radomskiej, Radom 2005, s. 62.

nymi, do edukacji pomocowej zgłaszają dziecko rodzice, ale zwykle za początek działań odpowiedzialny jest wychowawca klasy w porozumieniu z dyrektorem szkoły oraz szkolnym ośrodkiem wsparcia oraz oczywiście z rodzicami. Aby rzeczywiście pomóc osobom niepełnosprawnym, przeprowadzana jest diagnoza przez interdyscyplinarny zespół, którego zadaniem jest podjęcie decyzji o ścieżce kształcenia danego dziecka. W przypadku dzieci z niepełnosprawnością intelektualną istnieje możliwość wyznaczenia tzw. osoby zarządzającej przypadkiem zwanego „case-manager”. Rolę taką powierza się najczęściej opiekunom z wieloletnim stażem czy też doświadczonym terapeutom⁹. Diagnozę powinno powtórzyć się po upływie dwóch lat.

Celem podjętej diagnozy i przeprowadzonych działań jest ocena słuszności podjętych decyzji, ocena szans na przyszły rozwój oraz zdecydowanie, czy uczeń powinien zostać w danej placówce, czy też należy go przenieść do innej.

Procedura ta jest jednak często krytykowana, ponieważ dziecko przeniesione ze szkoły masowej do specjalnej niemal nigdy nie wraca i nie potrafi później dobrze funkcjonować w zwykłej szkole. Odejście od paradygmatu medyczno-psychologicznego pozwala obecnie na opis trudności, jakie ma dziecko i jakie wsparcie powinno otrzymać¹⁰.

W przypadku, kiedy niepełnosprawność dziecka jest oczywista i wynika na przykład z dysfunkcji narządu wzroku, rodzice otrzymują wsparcie od specjalistów już od urodzenia dziecka. Współpraca ze służbą zdrowia oraz instytucjami zajmującymi się dzieckiem i rodziną pozwala na objęcie pomocą nie tylko samego dziecka, ale również całej rodziny. Dodatkowo opiekę nad rodziną obejmuje specjalny nauczyciel wczesnej interwencji. Do jego zadań, oprócz wspomagania rozwoju dziecka, pomocy rodzicom w akceptacji sytuacji dziecka, należy również rehabilitacja dziecka w miejscu zamieszkania aż do momentu pójścia do szkoły. Potem zadania nauczyciela

⁹ Zob. A.K., *Problem – konsultacja – interwencja. Reagowanie na nieskuteczność opieki nad osobami upośledzonymi umysłowo z zachowaniami problemowymi – model holenderski*. Cz I, [w:] „Wspólne Tematy”, nr 7-8/2012, s. 33-34.

¹⁰ Zob. A. Firkowska-Mankiewicz, *Integracja szkolna dzieci niepełnosprawnych w krajach Unii Europejskiej w latach 1992-1997*, „Edukacja włączająca” - <http://www.fio.interklasa.pl/ew/int.htm>.

wczesnej interwencji przejmuje tzw. nauczyciel wędrujący – w przypadku nauki w szkole ogólnodostępnej. Opieka ze strony państwa trwa nie tylko po ukończeniu nauki szkolnej, ale również po zakończeniu edukacji. Wtedy osobą niepełnosprawną zajmują się rehabilitanci, których zadaniem jest nauka samodzielnego życia i umiejętności związanych z poszukiwaniem i wykonywaniem pracy zawodowej¹¹.

Najmłodsze dzieci z niepełnosprawnościami można zapisać do żłobka na postawie skierowania wystawionego przez lekarza domowego lub pediatrę. Żłobek jest państwowy, więc rodzice nie ponoszą kosztów pobytu dziecka. Pobyt dziecka w żłobku nie jest obowiązkowy, a decyzja o korzystaniu z tej formy opieki i terapii zależy od rodziców. Czas pracy w żłobku z dziećmi wynosi od 4 do 10 godzin dziennie, a zatrudnieni tam specjaliści sporządzają indywidualny plan pracy z dzieckiem. Większość placówek jest doskonale wyposażona w nowoczesny sprzęt, posiadają również własne baseny terapeutyczne, gdzie prowadzi się rehabilitację.

Kolejnym etapem edukacyjnym jest przedszkole, które jest już obowiązkowe dla wszystkich dzieci, a nauka w nich jest bezpłatna. Również w przedszkolu sporządza się indywidualny program terapeutyczny do realizowania na tym etapie. W przedszkolach, oprócz sal dydaktycznych, są też sale terapeutyczne. Zgodnie z założeniami zadaniem przedszkola jest wyrównywanie braków w rozwoju psychofizycznym, a także przygotowanie dziecka do podjęcia nauki szkolnej. Ogromny nacisk kładzie się na współpracę z rodziną, gdyż tylko taka praca daje oczekiwane efekty. Pod koniec edukacji przedszkolnej dokonuje się pogłębionej diagnozy psychologicznej, pedagogicznej i lekarskiej, celem której jest kwalifikacja do dalszego kształcenia, czy to w szkole specjalnej, czy masowej¹².

Program nauczania w holenderskich szkołach specjalnych jest taki sam, jak w szkołach masowych, jednakże w tym pierwszym typie jest dostosowywany do potrzeb i możliwości uczniów. Wkłada się wiele pracy w działania integracyjne, a sprzyjającymi warunkami jest maksymalne wy-

¹¹ Zob. A. Tomaszewska, *Holenderski system edukacji i rehabilitacji osób słab widzących i niewidomych*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 1/2002, s. 50-51.

¹² Zob. H. Pacyńska, *System pracy z dzieckiem niepełnosprawnym w Doetincheim – Holandia*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 1/1996, s. 52- 54.

korzystanie technologii informatycznych i komunikacyjnych. Wymienione technologie mogą być użyte jako narzędzia nauczania i uczenia się, komunikowania się, środowisko uczenia się, do pomocy terapeutycznej i diagnostycznej oraz jako narzędzie do celów administracyjnych. Zajęcia trwają od 2,5 do 5,5 godzin dziennie. Indywidualne podejście do ucznia przejawia się również w układaniu planu, kiedy to można zrezygnować z niektórych przedmiotów na korzyść innych, odpowiadających potrzebom dziecka. Indywidualne programy przedstawiane przez rady szkoły zatwierdzone są przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. Oprócz zajęć dydaktycznych, podczas pobytu dziecka w szkole realizowane są takie zajęcia, jak: stymulacja wielozmysłowa, orientacja przestrzenna, logopedia, ćwiczenia wstępne, np. do nauki brajla, terapia ruchowa, kształtowanie zmysłu równowagi i poczucia bezpieczeństwa, zajęcia samoobsługowe, muzykoterapia, artterapia, zajęcia praktyczne oraz zajęcia, podczas których odbywa się kształtowanie postaw prospołecznych¹³.

Wyjątkowe efekty w pracy z uczniami niepełnosprawnymi, zwłaszcza intelektualnie, daje Sala Doświadczenia Świata oraz Snoezelen, która z powodzeniem stosowana jest w Holandii od 2003 roku. Pionierami w stosowaniu Snoezelen byli Jan Hulsege i Ad Verheul, ale prace nad efektami terapeutycznymi zostały pogłębione przez profesor Kriste Mertens z Uniwersytetu Humbolta. U podstaw tej metody leży koncepcja pobudzania wzroku, słuchu, dotyku, węchu i smaku. Ogromną zaletą tej metody jest wyposażenie w najlepszy sprzęt do stymulacji polisensorycznej. Sale mają być miejscem spędzania wolnego czasu, relaksu, odpoczynku oraz miejscem ułatwiającym nawiązywanie kontaktów. Nie musi to być jedna sala, czy specjalnie przygotowane mieszkanie, ale można zaadaptować całe ogrody i budynki. Umożliwia to wykorzystanie naturalnych elementów świata przyrody wzbogaconego o specjalnie przygotowane elementy dodatkowe, do których uruchomienia potrzebna jest praca dziecka. Efektem jest poznanie za pomocą zmysłów zapachów, faktur obrazów, dźwięków oraz smaków.

¹³ Zob. A. Tomaszewska, *Holenderski system edukacji i rehabilitacji osób słabo widzących i niewidomych*, [w:] „Szkola Specjalna” nr 1/2002, s. 53.

Praca Snoezelen otwiera możliwości naturalnego poznawania dlatego, że jest to przyjemne dla dziecka, a nie sztuczne wykonywanie czynności¹⁴.

Szkolnictwo niepełnosprawnych w Holandii jest rozwinięte nie tylko na poziomie podstawowym, ale również średnim i zawodowym. Działa dobrze zorganizowany system szkoleń przeznaczonych wyłącznie dla osób niepełnosprawnych, mający na celu uzyskanie specjalistycznych umiejętności zawodowych¹⁵.

Wsparcie pracujących osób niepełnosprawnych

Według danych z 2001 roku Holandię zamieszkuje 16,4 milionów mieszkańców, a wśród nich 144 tysiące są to niepełnosprawni zatrudnieni na otwartym rynku pracy. Wprawdzie oprócz zapisu w konstytucji o zakazie dyskryminacji z powodu religii, wierzeń, przekonań politycznych, rasy, płci i „jakichkolwiek innych podstaw”, nie reguluje tego żaden przepis. Państwo nie narzucając obowiązku zatrudniania osób niepełnosprawnych stosuje szereg zachęt finansowych dla pracodawców. Wśród nich są dotacje na wyrównanie wynagrodzenia pracownika niepełnosprawnego (nie dłużej niż 4 lata), premie za zatrudnianie pracowników niepełnosprawnych, czy też zwolnienie z części składek na ubezpieczenie zdrowotne dla pracowników, którzy stali się niepełnosprawni w czasie zatrudnienia, jeśli kontynuują pracę, oraz dotacje na adaptację miejsca pracy. Jako kontynuacja działań organizacji dobroczynnych z XIX wieku w Holandii powstał system zatrudnienia chronionego, obejmujący zasięgiem zakłady pracy chronionej i warsztaty zatrudnienia socjalnego¹⁶.

Życie osób niepełnosprawnych dorosłych w Holandii jest ułatwiane poprzez dostosowanie wszelkich obiektów publicznych, co zgodne jest z zapisem konstytucji o zakazie dyskryminacji. Aktywnie na rzecz osób niepełnosprawnych pracuje Generalna Holenderska Organizacja, która udziela wszelkich niezbędnych porad, ale oferuje również pomoc finansową. Udo-

¹⁴ Zob. K. Jakimowska, *Snoezelen – Snoezelen?*, [w:] „Rewalidacja. Czasopismo dla nauczycieli i terapeutów”, Zeszyt nr 1(27)/2010, s. 99-105.

¹⁵ Zob. <http://www.zespoldowna.info/edukacja-osb-niepelnosprawnych-w-unii-europejskiej.html>

¹⁶ Zob. A. Najmiec, *Sytuacja osób niepełnosprawnych na rynku pracy w państwach Unii Europejskiej*, wyd. CIOP PIB, Warszawa 2007, s. 20-22.

godnienia dla osób niepełnosprawnych obejmują nie tylko dostosowanie miejsc publicznych, ale również wsparcie materialne w przystosowaniu miejsca zamieszkania. Dużą wagę przykładają się do udostępniania środków transportu publicznego – nie tylko dostosowanie autobusów czy pociągów, ale również wzięto pod uwagę dworce, przystanki autobusowe oraz kasy i automaty biletowe. Wyjątkowym pojazdem jest Canta, auto którym poruszają się osoby na wózkach inwalidzkich. A kierowanie nim możliwe jest bezpośrednio z wózka. Na zakup tego pojazdu można otrzymać dofinansowanie. Umożliwienie w Holandii osobom niepełnosprawnym życia bez ograniczeń, to nie tylko zapewnienie możliwości poruszania się, mieszkania czy też edukacji, ale również dbałość o spędzanie wolnego czasu, sport, rekreację i zabawę¹⁷.

Zakończenie

Mimo krytykowanej dość znacznej segregacji, która istnieje w systemie edukacji osób niepełnosprawnych w Holandii, należy podkreślić wielość pracy włożonej w poprawę bytu, kształcenia i wypoczynku dzieci, młodzieży i dorosłych. Podejmowane działania mają na celu integrację, a w efekcie również inkluzję osób niepełnosprawnych w społeczeństwie. Wysoki rozwój technologiczny umożliwia Holandii coraz szybsze wprowadzanie zmian, a przemiana paradygmatu medyczno-psychologicznego na rzecz paradygmatu nastawionego na integrację i kształcenie osób niepełnosprawnych napawa optymizmem i wróży sukcesy.

Bibliografia

1. A.K., *Problem – konsultacja – interwencja. Reagowanie na nieskuteczność opieki nad osobami upośledzonymi umysłowo z zachowaniami problemowymi – model holenderski. Cz. I*, [w:] „Wspólne Tematy”, nr 7-8/2012.
2. Bujanowska A., *Rozwój szkolnictwa specjalnego w Holandii*, [w:] „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” Tom XX, wydawnictwo UMCS, Lublin 2002.

¹⁷ Zob. N. Jansen, *Życie osób niepełnosprawnych w Holandii*, [w:] „Niepełnosprawność i rehabilitacja” nr 2/2013, s. 116-130.

3. Firkowska-Mankiewicz A., *Integracja szkolna dzieci niepełnosprawnych w krajach Unii Europejskiej w latach 1992-1997*, „Edukacja Włączająca” - <http://www.fio.interklasa.pl/ew/int.htm>
4. Jakimowska K., *Snoezelen – Snoezelen?*, [w:] „Rewalidacja. Czasopismo dla nauczycieli i terapeutów”, Zeszyt nr 1(27)/2010.
5. Jansen N., *Życie osób niepełnosprawnych w Holandii*, [w:] „Niepełnosprawność i Rehabilitacja” nr 2/ 2013.
6. Najmiec A., *Sytuacja osób niepełnosprawnych na rynku pracy w państwach Unii Europejskiej*, wyd. CIOP PIB, Warszawa 2007.
7. *Niepełnosprawni uczniowie na świecie*, [w:] „Dyrektor Szkoły”, nr 1 - stycznia 2004.
8. Pacyńska H., *System pracy z dzieckiem niepełnosprawnym w Doetinchem – Holandia*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 1/1996.
9. Przybylski S., *Kształcenie dzieci niepełnosprawnych w systemie integracyjnym na terenie Holandii*, [w:] *Indywidualne kształcenie niewidomych i słabowidzących dzieci. Możliwości i ograniczenia*, G. Walczak (red.), Wydawnictwo WSPS, Warszawa 1994.
10. Tomaszewska A., *Holenderski system edukacji i rehabilitacji osób słabowidzących i niewidomych*, [w:] „Szkoła Specjalna” nr 1/2002, s. 50-51.
11. Wawrzyńkowska K., *Holandia i Polska – nierówne szanse edukacyjne? Analiza systemów kształcenia specjalnego*, [w:] *Nierówność szans edukacyjnych. Przyczyny, skutki, koncepcje zmian*, [w:] red. nauk. W. Żłobicki, B. Maj, Wyd. Impuls, Kraków 2012.
12. Zamkowska A., *Systemy kształcenia integracyjnego w wybranych krajach Unii Europejskiej*, Wyd. Politechniki Radomskiej, Radom 2005.
<http://www.zespoldowna.info/edukacja-osob-niepelnosprawnych-w-unii-europejskiej.html>